

УДК (UDC) 908(477.52)“1955/1990”

АРТЮХ В. О.

ІНАКОДУМСТВО НА СУМЩИНІ: КОНТУРИ Й ОРІЄНТИРИ

У статті описано феномени протестних настроїв та інакодумства комуністичному авторитарному режиму на Сумщині в 1955-1990 роках. Виявлено два рівні інакодумства - протонародний та дисидентський, а також такі його складові як “крамольні розмови”, розповсюдження листівок та написів, “самвидав”, створення підпільних організацій

Ключові слова: інакодумство, дисидентство, Сумщина, переслідування.

Після смерті Йосипа Сталіна (5 березня 1953 р.) і поступової лібералізації політичного режиму водночас із зміцненням влади Микитою Хрущовим, особливо після XX з'їзду КПСС, настає новий період в історії Советського Союзу, який із легкої руки письменника Іллі Еренбурга був названий “відлигою”. У цей час і виник рух інакодумців. Зміст поняття “інакодумство” (“дисидентство”) ми пов'язуємо з виявом специфічних форм опозиційного авторитарному комуністичному політичному режимові сприйняття й осмислення соціальних, економічних, політичних, національних, духовних аспектів советської дійсності та напрацьованої на їх основі відповідної поведінки.

Основоположною умовою існування інакодумства в Советському Союзі була власне комуністична політична система. Саме вона встановлювала (й змінювала) межі дозволених і недозволених думок. Відповідно, коли панівна еліта не сприймає будь-якого різнодумства, в якості небезпечного державного злочину розпочинається інакодумство. Це поняття відноситься нами лише до тих поколінь людей, що народилися й виростили у Советському Союзі. Їх погляди були сформовані советським вихованням і комуністичною політичною пропагандою.

Наявність інтелектуального й політичного інакодумства до комуністичного правлячого режиму владі потрібно було якось пояснювати. Офіційна точка зору полягала в тому, що в советському суспільстві соціальної бази для здійснення дисидентських правопорушень не було. Тож, якщо вони здійснювались, то лише в результаті підпадання нібито нестійкої частини населення під вплив імперіалістичної пропаганди, що виходила або з ідеологічних диверсійних центрів іноземних держав, або ж браку в комуністичному вихованні трудящих, тобто неглибоким проникненням правлячої ідеології у свідомість деяких советських людей [1]. Вивчення проблеми інакодумства започатковується в середовищі самих дисидентів. Мова йде про книгу одного із засновників Московської Гельсінської групи Людмили Алексєєвої “Історія інакодумства в СРСР” (1984). В Україні наукові дослідження інакодумства почали активно розвиватися з початку 90-х років. До найбільш значущих публікацій слід віднести роботи Ю. Курносова, В. Барана, Ю. Зайцева, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Данилюка, О. Бажана, Б. Захарова, В. Лісового [2].

Артюх В'ячеслав Олексійович - кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та інноваційних соціальних технологій Сумського державного університету

У своїй розвідці ми спробуємо описати феномени локального інакодумства, обмеживши його територією Сумщини.

Якщо спробувати класифікувати рух інакодумства на Сумщині, можна виділити в ньому кілька напрямів. Це, по-перше, - національний. До того ж, не лише українці переймалися своїми національними проблемами, а й росіяни, євреї та представники інших народностей. По-друге, це релігійний напрям (баптисти-“ініціативники”, адвентисти, єгови́сти). Відразу зазначимо, що у цій розвідці проблеми релігійного дисидентства ми не зачіпаємо [3]. По-третє, це соціально-економічний напрям, що найповніше проявляється в робітничому та селянському спротиві. І, зрештою, по-четверте, специфічні групи літераторів, художників, представників інших творчих професій, які відмовлялися реалізовувати у своїй роботі насаджувані комуністами ідеологічні ритуали, сповідувати, впроваджувати й утверджувати в житті політичну ідеологію. Нами фіксуються також два рівні інакодумства: простонародне та дисидентство.

Найширше представлений у цьому рухові рівень народного інакодумства. Носії цієї моделі в своїй більшості не були переконаними противниками правлячого комуністичного режиму. Незадовільні матеріальні умови, колізії приватного життя, суперечності у взаєминах із головами колгоспів чи якимось іншим начальством часто призводили до занадто широких узагальнень і, як результат, відкритої критики всієї комуністичної системи. А політичний режим за часів Хрущова й Брежнєва хоча й пом'якшився в порівнянні з часами Сталіна, але відкрите висловлювання думок, альтернативних офіційно затвердженим комуністичним істинам, кваліфікувалось як державний злочин. Та в межах простонародного рівня інакодумства зустрічались і серйозніші випадки спротиву системі, наприклад, створення підпільних організацій, чи й масові відкриті виступи (страйки, заворушення).

До найбільш активних форм простонародного протесту слід віднести розповсюдження листівок, різних відозв, написання анонімних листів, антиурядових лозунгів на стінах, парканах тощо, образи та погрози на адресу керівників.

Найпростішою формою протестної поведінки слід вважати “розмови антирадянського змісту”: політичні анекдоти, сварка й осуд на адресу вищого керівництва. За часів Хрущова за них ще можна було отримати термін ув'язнення. З приходом до влади групи Брежнєва каральна політика пом'якшилась - тепер уже терміни ув'язнення давали не за висловлювання, а саме за публічну критику режиму (це ще називалось “розповсюдження вигадок”). Іншою формою висловлення незадоволення були й просто хуліганські дії щодо Комуністичної партії та органів влади. Так, у 1957 р. Іван Торяник біля будинку Коровинської сільради Недригайлівського району “допускал злобные антисоветские высказывания в адрес Коммунистической партии, а также совершал дерзкие хулиганские действия” [4]. За що й отримав 5 років позбавлення волі та поразку в правах на 3 роки.

Після XX з'їзду процеси десталінізації зачепили, насамперед, саму Комуністичну партію. Ревізія тоталітарної системи, хоча й половинчата, була започаткована керівною верхівкою країни і мала непередбачувані наслідки. Існує багато архівних свідчень про спроби критики сакралізованої особи Сталіна, його репресивної політики, органів КГБ у межах самої

Компартії. Так, на одному із Шосткинських військових заводів під час обговорення доповіді Хрущова на XX з'їзді КПСС *“Про культ особи та його наслідки”* комуніст В.С. Камкін різко виступив проти органів держбезпеки, які, на його думку, незаконно репресували багато безневинних людей і запропонував вшанувати пам'ять жертв хвилиною мовчання. Але Камкіну й деяким іншим комуністам, які підтримали його на цих зборах, швидко вказали на межі партійної критики незаконної діяльності органів КГБ [5]. Загалом, критично мислячі комуністи швидко зрозуміли, що всі розмови про внутрішньопартійну демократію - це не що інше, як пуста демагогія, і далі *“підставлялись”* своїми критичними виступами просто нерозумно.

Вироблення людьми, незгодними з советськими реаліями, певної політичної ідеології, що могла протистояти тоталітарному варіанту марксизму-ленінізму, відбувалось у межах все тієї ж комуністичної парадигми. Це й не дивно, адже покоління людей, народжених і вихованих у Советському Союзі, в межах єдино правильного ідеологічного вчення, і не могли знати про такі ідеологічні доктрини як лібералізм, консерватизм, монархізм чи інтегральний націоналізм. Схема вироблення інакодумською свідомістю *“правильного”* марксизму на противагу сталінському *“неправильному”* була такою: на першому етапі вже існувало правильне комуністичне вчення, яке пов'язувалося з іменем Леніна; на другому етапі Сталін (варіант - Хрущов) своєю діяльністю спотворив автентичні істини марксизму-ленінізму. Отже, і це вже третій етап, потрібно повернутися до *“справжнього”* Леніна. Показовий тут випадок із Миколою Сніжком. Із доповідної записки прокуратури по нагляду за слідством в органах КГБ видно, що цей кочегар із Ромнів у 1962 р. створив групу з 11 молодих осіб, яка, за його словами, *“повинна строго виконувати заповіді Леніна”*, оскільки КПСС, він вважав, *“заповітів Леніна не виконує”* [6]. Крім того, він вимагав від членів групи вивчати першоджерела - праці Леніна, які офіційна ідеологія звичайно ж перекручує. Не дивно, що М.Сніжка звинуватили також і в неправильному тлумаченні морального кодексу будівника комунізму. Несанкціонований владою марксизм-ленінізм ставав такою ж ворожою ідеологічною конструкцією, як і, наприклад, націоналізм. А ставав він таким, бо у його межах допускалася критика реальної комуністичної влади, реальної бюрократичної системи, яка організувала *“партію-державу”* на ім'я СРСР.

Советська виборча система також давала безліч приводів для критики державного ладу. Вибір із одного кандидата від блоку *“комуністів та безпартійних”* був явною фікцією. Одним зі способів висловлення протесту до такої фіктивної процедури виборів були анонімні написи на бюлетенях, що кидалися в урни. Так, Миколу Ткаченка із Сум звинуватили в тому, що він *“у березні місяці 1957 року здійснив антирадянський напис на виборчому бюлетені на виборах до місцевих Рад депутатів трудящих”* [7]. Георгію Тельбізу з Охтирки також поставили в провину те, що він під час виборів до Верховної Ради СРСР 18 березня 1962 р. зробив написи нібито брехливого змісту на двох виборчих бюлетенях [8]. Після виборів до місцевих Рад 3 березня 1957 р. голова КГБ при Раді Міністрів СРСР І.А. Серов доповідав про виявлення антирадянських листівок у місті Суми із закликом не брати участі у голосуванні [9].

В умовах обмеження інформації про закордон у часи “холодної війни” особливої ваги набували спогади людей, хто під час Другої світової війни побував за межами Советського Союзу, наприклад, у полоні чи репатріації, а чи якось зіштовхувались із союзниками по антигітлерівській коаліції. Вони змальовували зовсім інший образ Заходу, ніж советська пропаганда. Так, жителя Сум Івана Крохмалю у 1964 р. засуджено до 7 років позбавлення волі крім усього іншого й за те, що *“оббріхував радянський лад, Комуністичну партію, Советську владу, одночасно вихваляючи життя за кордоном, що в Західній Німеччині, Америці безробітні краще живуть, ніж робітники Советського Союзу”* [10]. Справа в тому, що до 1949 р. він перебував у Західній Німеччині, бачив зовсім по-іншому організований побут і охоче розповідав про це своїм знайомим.

Пригнічені безвихіддю повсякденного життя прості люди часто у своїй уяві малювали життя на Заході за принципом *“навпаки”* до змісту офіційної пропаганди: однозначно багатим і щасливим. У 1959 р. мешканець села Чернацьке Середино-Будського району Іван Полозок у листі на ім'я Голови Президії Верховної Ради СРСР Кліма Ворошилова просив дозволу виїхати із Советського Союзу: *“Обращаясь в Верховный Совет СССР, прошу выдать мне заграничный паспорт для выезда за границу на постоянное место жительства. Так как я не желаю жить в Советском Союзе, в связи с тем, что у моей матери есть жалкая лачуга, которая требует капитальный ремонт. Но куда я не обращался, чтобы выделили леса, но всюду отвечают: нету. Спрашивается, как же можно жить, когда нет даже жалкого жилья. А ведь у нас болтают о коммунизме, если прошло сорок два года, а мы еще живем по первобытному.*

В связи с этим прошу мне выдать заграничный паспорт в любую страну. Иначе я больше терпеть не могу. И дальнейшее пребывание в Союзе все равно на меня не повлияет и не переубедит. В этом я уверен. Я основываюсь на том, что за границей есть свободный выезд и въезд” [11].

Пізніше, у 1962 р., І.Полозка за написання *“наклепницьких”* листів до вищих органів советської влади та глав урядів капіталістичних країн засуджено до трьох років позбавлення волі у виправно-трудова колонії посиленого режиму [12].

Свідомим виявом антирадянської пропаганди й агітації вважалося виготовлення і розповсюдження листівок (прирівнюваних до них написів на стінах, парканах тощо) та, почасти, анонімних листів. Їх зміст - це несприйняття, критика політичного режиму і навіть заклики до його повалення. Умовою такої публічної критики була невідповідність між реаліями, в яких жили советські люди, й пропагандистськими заявами про достаток і процвітання.

Дуже багатьох авторів листівок органам КГБ так і не вдалося виявити. Це свідчить не стільки про їх погану роботу, скільки про неможливість такого викриття.

Часто листівки складалися людьми з досить низьким освітнім рівнем. Однак у них відчувається *“ГЛАС”* отого простого народу, від імені якого так любила виступати Компартія. Ось, наприклад, листівка, прикріплена на паркані сторожем Хотінської МТС (машинно-тракторна станція) Семеном Барсуком 5 березня (день смерті Сталіна) 1956 року: *“Америка пішеть что Московская банда и Компартия есть самый злейший враг всего народа.*

Америка пишет грустно видеть нам колхозы кукурудзу и колхозные поля а еще грусней Московскую банду и Компартию точно оскудела гнетом вся руская страна Смело сомкнем ряды американського народа атом разобет гнет вражды да здрастует царская свобода писав Хрущев” [13].

Як видно, листівка написана з численними помилками, поганою російською мовою, деякі її місця зовсім незрозумілі. До того ж автор для збільшення дієвості заховався за псевдонім “Хрущев”. За такий текст С. Барсук отримав 5 років позбавлення волі.

Інколи для посилення ваги висловленого, а також приписування автором собі приналежності до певної організованої групи, листівки підписувались іменем неіснуючих антикомуністичних організацій. Так, Федір Григоров від імені “Союзу вільних демократів” розповсюдив у Конотопі в ніч із 8 на 9 грудня 1963 р. листівку, в якій наголошував, що сучасні комуністи лише прикриваються ленінським ученням і зовсім не ведуть народ до комунізму [14]. Насправді такої організації ніколи не існувало.

Анонімність більшості листів, листівок, написів на парканах, стінах пояснюється не лише страхом покарання, але й бажанням їх авторів говорити від імені всього “трудового народу” деяку “правду”, що початково відома всім людям. У такій ситуації сам автор - просто знеособлена складова самого народу. В акті критики советського ладу ніби називалось зло, а називання зла на ймення дає владу над ним і, відповідно, може нейтралізувати його дію. Як бачимо, через листівки також актуалізувались архаїчні пласти простонародної свідомості.

Варто також додати, що незадоволення владою прості робітники й селяни любили подавати у віршованій формі.

У пошуках іншої “правди” стало масовим прослуховування зарубіжних радіоголосів (“Німецька хвиля”, “Свобода”, “Голос Америки”, “Свободная Россия” тощо). Саме через них окремі наші земляки потрапили під вплив російської націоналістичної партії Народно-Трудовий Союз (НТС) і розповсюджували листівки із закликом підтримувати цю організацію. Так, слюсар Георгій Тельбіз із Охтирки в 1962 р. розповсюдив понад 30 листівок із пропагандою НТС. Зміст написаного приблизно такий:

*“НТС
Народно-трудова союз
Борется за счастье людей,
Против ига коммунизма” [15].*

У Сумах невідомі від імені НТС у ніч на 22 квітня (день народження В. Леніна) 1962 р. написали гасла на стінах будинків та парканів [16]. А художник з Конотопа Павло Ганзін у 1964 р. навіть намагався встановити зв’язки з НТС. Він також виготовляв та розповсюджував від імені цієї організації листівки:

“Дорогие друзья!

Вас время зовет спасать Родину от коммунизма. Становитесь членами огромной подпольной партии НТС, которая несет пиратам смерть, трудящимся - свободу. Слушайте наши советы по радио на волнах 26,47 м.

Ревштаб НТС” [17].

Реальним приводом для критики уряду Хрущова з боку “простого народу” була нестача продуктів (особливо хліба). На початку 60-х років у СРСР підвищили ціни й одночасно збільшили норми виробітку та розцінки на промислових підприємствах, що викликало хвилю обурення робітників. Наприклад, Григорій Коломієць, робітник Сумського насосного заводу, в 1962 р. критикував уряд за підвищення закупівельних цін на продукти тваринництва. Степан Чигрин, робітник суперфосфатного заводу, висловлював своє невдоволення збільшенням плану [18]. Робітник Юрій Єременко із Шосткинського хімзаводу висловив невдоволення написом на бобіні тремеля: “Объединимся все для борьбы с ярым врагом рабочего класса - Компартией СССР и Хрущевинизмом” [19]. Володимир Завалій, робітник Сумського насосного заводу, у 1963 р. “неправильно” зрозумів “становище з хлібом” і почав критикувати владу [20]. Інвалід із села Іздецьке Великописарівського району Жировін навіть закликав до повстання у зв’язку з перебоями з хлібом [21]. Із більшістю таких протестантів КГБ провело “профілактичні бесіди”. Ю. Єременко отримав 6 місяців ув’язнення у виправно-трудовій колонії посиленого режиму.

Соціально-економічні проблеми, з якими зіштовхувалися прості люди, часто персоніфікувались у постаті Микити Хрущова, як уособлення зла. Можливо тому так часто зустрічаються заклики до його фізичного знищення. Зокрема робітник Шосткинського військового заводу Юрій Новосьолов на стіні біля каси заводоуправління написав, що

*“Хорошо с деньгами жить,
Если Никиту Хрущева похоронить”* [22].

До вбивства Хрущова закликав і Михайло Сизоненко, їдучи 8 грудня 1963 р. автобусом із Сум до Білопілля і будучи в нетверезому стані [23]. Студент хіміко-технологічного технікуму Микола Артамонов розкидав 17 липня 1962 р. по Шостці листівки, серед яких були й такого змісту: “Хай здохне Хрущов! Який бажає війни. Смерть гаду тузатому!” та “Смерть Хрущову, який не виконує марксистсько-ленінських ідей” [24]. Зауважимо: структура змісту листівки наслідує лозунги на честь тієї чи іншої знаменної “совєтської” дати.

Ненависть поширювалась і на інших керівників держави. У наглядних справах Прокуратури СРСР свідчить, що в ніч на 8 листопада 1958 р. в місті Охтирка порізали 3 портрети совєтських керівників, а в ніч із 7 на 8 листопада 1959 р. в Сумах порізали два портрети [25]. Конкретні прізвища кремлівських ідолів не названі, але тут важливо інше: такі “святотатські”, з точки зору офіційної ідеології, дії вчинені у “священний” день Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це ще більше підсилювало їх «злочинний» характер. Пошкодження зображень вождів базувалося на тій особливості простонародної свідомості (витоком якої є міфологічна свідомість), що між зображенням і зображеним існує глибинний сутнісний зв’язок. У зображенні знаходиться своєрідна сила зображуваного. Тобто, знищуючи зображення ненависної людині особі, завдається шкода й самій особі. І самою владою (за принципами тієї ж архаїчної свідомості) такі дії сприймалися не просто як прояви хуліганства, це був акт своєрідного ритуального паплюження, тож і кваліфікувався він як небезпечний державний злочин.

У 60-70-х роках усе відчутнішим стає нерівноправне становище української мови й культури у порівнянні з російською. Таке обмеження

національних прав боляче сприймалося етнічними українцями, що викликало спротив не лише серед інтелігенції, а й серед широких верств свідомих своєї національної приналежності селян та робітників. Архіви містять дуже багато свідчень вияву народного незадоволення на національному ґрунті, яке влада кваліфікувала як прояви *“українського буржуазного націоналізму”*. Так, для прикладу, у написанні націоналістичних листівок та систематичних націоналістичних висловлювань у 1956 р. звинуватили сум’янина В. Калиниченка [26], написанні анонімних листів націоналістичного змісту - пенсіонера з міста Ромни Дмитра Вовка [27]. 7-8 жовтня 1961 р. в Лебедині знайдено 4 листівки націоналістичного змісту, ймовірним автором яких був учень вечірньої середньої школи Василь Гордієнко [28]. 14 січня та 24 липня 1962 р. в Конотопі розклеєні листівки націоналістичного змісту, автора яких так і не виявили [29]. У написанні віршів націоналістичного змісту звинувачувався у 1962 р. вчитель із села В’язове Конотопського району Дяченко [30]. Крім того він ще й закликав до боротьби за відокремлення України від СРСР. До цього закликав також й Іван Крохмаль із Сум [31]. В українському буржуазному націоналізмі звинувачувався в 1964 р. уродженець села Попівка Конотопського району, студент Харківського університету Анатолій Соболев [32]. У 1966 р. націоналістами оголосили членів підпільної групи з села Русанівка Липоводолинського району [33], студентку Сумського педагогічного інституту Тамару Шамрай [34]. Мешканець міста Ворожба Микола Тесленко звинувачувався в 1970 р. у тому, що в листах, які направляв до різних *“високих інстанцій”*, висловлював націоналістичні погляди [35]. Після розгортання з новою силою русифікаційних процесів на початку 80-х років у Сумах на фасадах будинків з’явилися написи такого змісту: *“Перед русифікацією сканітуємо? Ні!”*, *“В школи та учбові заклади - рідну мову!”* та зображення тризубів [36]. І таких, лише зафіксованих КГБ, фактів пасивного спротиву русифікаційним процесам з боку простих українців можна називати ще багато.

Інаклюдство в масі своїй - це, як правило, сукупність лише індивідуальних думок та вчинків, тому не дивно, що найнебезпечнішим проявом опозиційності існуючому советському режиму репресивні органи вважали існування чи підготовку до створення підпільних груп і організацій із їхніми програмами, статутами й клятвами. Серед груп, виявлених органами держбезпеки на території Сумщини, виокремимо створену в Сумах робітником Олександром Бойком [37] *“Національно-демократичну партію робітників і селян України”* (розкрита в 1963 р.) та *“Українську Національну партію”* (розкрита в 1966 р.) у селі Русанівка Липоводолинського району [38]. Свою групу в 1962 р. створив і М. Сніжко, кочегар із Ромнів, яку органи КГБ назвали *“нелегальною партією”* [39]. Як не дивно, але учасники всіх цих організацій не були засуджені, усе обмежалося профілактичною роботою. Справа в тому, що слідство чомусь сприйняло їхні дії несерйозними, такою собі *“інфантильною грою”* в підпільну діяльність.

Власне дисидентство (від лат. *dissidere* - відхилення) - це ще одна (поряд з протонародною) форма, але вже інтелігентської, опозиційності правлячому комуністичному режимові. Переважно - це культурницький рух, що не ставив перед собою чітких політичних цілей. Він був, скоріше за все, формою морального спротиву режимові. Держава успішно боролася проти створення

підпільних організацій, але вона була майже безсилою проти виявів лише морального протесту, який до того ж спрямовувався проти невиконання самою державою своїх законів чи норм конституції. Відчуження інтелігенції від політичного режиму розпочиналося на емоційному рівні. Витоком опозиційності тут слугувало почуття огиди, навіюване *“советською дійсністю”*, усвідомлення своєї моральної несумісності з нею. І на відміну від сталінської доби люди, які не сприймали цієї системи, могли вже не замикатись у своїй *“внутрішній”* еміграції, а відкрито (хоч і не завжди) висловлювати свої почуття. Насамперед, творча інтелігенція в добу правління Леоніда Брежнєва не сприйняла відродження фактично просталінської комуністичної ідеологічної доктрини, з якою вона справедливо пов’язувала нові обмеження свободи творчості. Саме творче середовище й висунуло групи інакодумців, які виступали з критикою правлячого режиму. Бо, зрештою, будь-яка творчість за своєю природою є інакодумством по відношенню до усталеної точки зору.

Ця течія в своєму розвитку пройшла шлях від так званого *“шістдесятництва”*, з його творчим нонконформізмом, до дисидентства, а потім деякі з дисидентів у 70-і роки примкнули й до правозахисного руху (серед наших земляків, наприклад, Петро Рубан із Конотопа, який у 1985 р. став членом Української Гельсінської групи). До *“дисидентствующої”* інтелігенції Сумщини належали люди різного кола занять: журналісти (М. Данько, Г. Петров, А. Соболев, Ю. Царик, Б. Ткаченко), педагоги (А. Семенюта, Ф. Сахно, Й. Дудка, А. Андрійчук), науковці (Г. Нудьга, М. Осадчий, Д. Кулиняк), студенти (Т. Шамрай, Г. Хвостенко). До речі прояви такого інтелігентського дисидентства існували переважно в національних формах. Русифікаційні процеси, що з новою силою почали набирати обертів після XXII з’їзду КПСС, на якому прийнято нову програму Комуністичної партії, не могли не викликати спротиву в патріотично налаштованих українців. Справа в тому, що в програмі проголошувався курс на побудову комуністичного суспільства. А при комунізмі, як відомо, національних характеристик людей не існує. *“Зближенням націй”* Комуністична партія особливо активно почала стирати національні відмінності між росіянами, білорусами та українцями, але виразно на користь національної російської мови й культури, які оголошувалася інтернаціональними. Тому для інтелігенції в умовах посилення русифікації актуальним завданням ставало культивування елементів самобутності української культури та пропаганда національної свідомості. Це означає, що одне з головних завдань літературно-мистецького руху - повернення до традицій українськості як основи для побудови ціннісно-сміслової мережі в сучасності, так званий рух *“повернення до джерел”*. Він проявлявся в активізації етнографічних досліджень, відродженні української обрядовості (наприклад, виконання колядок і т. д.). Зрозумілою тоді стає й розгромна критика книги *“Червоне соло”* поета Миколи Данька (1926-1993) на пленумі Сумського обкому КПУ (липень 1967 р.). У виступі першого секретаря Бориса Іововича Вольтовського, крім усього іншого, поету робиться закид у тому, що *“тов. Данько в своих стихах плачет о старых хатах с узкими окнами, соломенной кровлей и старыми заборами, целует женщин и совсем не замечает чудесных преобразований в жизни, быте, труде, культуре советских людей, осуществленных за годы советской власти”* [40].

Усе українське Б.Вольтовським кваліфікується як обмежено національне, яке далі редукується лише до сільського, а, отже, в умовах советської індустріалізації, такого, що повинно інтерпретуватись лише в межах категорії “відсталого”. Звичайно, людина, яка про значення Леніна писала ось таке:

*“Нерон... Тіберій... Калігула...
Померкли в більшовицький час.
В zenіті грізному спахнула
Зоря кривава Ілліча.
Що вже Лойолли, Тамерлани!
Перед розбійником таким
Вони - злодюжки, хулігани,
Здаються чимсь дрібним-дрібним...”*

комуністичним режимом не могла не переслідуватись. Тому не дивно, що Микола Данько, один із найвідоміших сумських інакодумців, зазнавав цих переслідувань аж до часів перебудови.

Основна форма реалізації дисидентської активності - створення, розповсюдження та читання позацензурних текстів (так званий “самвидав”). Одним із основних творів українського самвидаву була книга Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. У Сумах, за свідченням Вазгена Балаяна, на квартирі журналіста Олександра Кубатки кілька осіб збиралися для читання цієї роботи [41]. Із твором ознайомився й журналіст та агроном Борис Ткаченко з Лебедина, який особисто познайомився з автором та його працею через відомого українського скульптора й етнографа Івана Гончара [42]. Потрібно вказати й на високоморальний вчинок відомого перекладача, уродженця Кролевця Миколи Лукаша, який після арешту Дзюби в 1972 р. запропонував відсидіти термін ув’язнення замість цього відомого українського дисидента. У вищій владній інстанції України на підтримку Дзюби він надіслав заяву такого змісту: “В зв’язку з тим, що я, нижчепідписаний, цілком поділяю погляди літератора Дзюби Івана Михайловича на певне офіційне у нас неіснуюче питання, за яке, наскільки мені відомо, його засудив нещодавно один із нарсудів м. Києва, та беручи до уваги:

а) стан здоров’я засудженого;

б) ту обставину, що в даний період (кінця якого ми з Вами не можемо передбачити бодай наближено) для мене особисто перебування на будь-якому режимі видається майже рівноправним і через те більш-менш байдужим, - прошу ласкаво дозволити мені відбутися замість вищеназваного Дзюби І.М. визначене йому судом покарання”.

За цей вчинок перекладача виключили зі Спілки письменників [43].

Ще одна форма протестної поведінки інтелігенції в 60-80-ті рр. - підписання різних листів на захист осіб, переслідуваних советською владою. У цьому зв’язку варто згадати уродженця міста Ромни, письменника Бориса Антоненка-Давидовича, одного з моральних лідерів українських шістдесятників. Пройшовши через сталінські табори, він зумів вижити і в 1956 р. був реабілітований. У 1966-му підписав разом з іншими 78 особами листа на ім’я прокурора УРСР Ф.Глуха та голови КГБ України В.Нікітченка, в якому висловлювалися тривога з приводу характеру судових процесів проти української інтелігенції в Луцьку та Івано-Франківську й прохання допустити авторів на судовий розгляд [44]. Б. Антоненка-Давидовича також 17-18

листопада 1970 р. викликали до Івано-Франківська свідком на судовий процес над відомим дисидентом Валентином Морозом. Давати свідчення він відмовився, заявивши, що *“з огляду на цілковиту незаконність закритого суду ніяких показів давати не буде. Адже у своєму житті він пройшов через два суди, які жорстоко судили його (один раз навіть до смертної кари) за вигаданими найсміхотворнішими звинуваченнями. Тому він вважає недопустимим для себе участь в такому “суді”, бо не бажає нести відповідальність перед нащадками разом з суддями і прокурором за участь у відвертій сваволі”* [45].

Після того як В. Мороза засудили на закритому судовому засіданні до 6 років спецтюрми, 3 років таборів особливого режиму і 5 років заслання, наш земляк разом із І. Дзюбою та В. Черноволом написали міністру юстиції УРСР Зайчуку та прокурору УРСР Глуху протест [46].

Одна з характерних особливостей біографій багатьох сумських шістдесятників - їхній зв'язок із Західною Україною, особливо зі Львовом. У Франковому університеті навчалися Микола Данько, Геннадій Петров, Григорій Хвостенко. Науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові був уродженець села Артюхівка Роменського району Григорій Нудьга. Перед своїм арештом працював інструктором Львівського обкому КПУ та викладав в університеті Михайло Осадчий (уродженець села Курмани Недригайлівського району). Високий рівень національної самосвідомості, притаманний широким верствам західноукраїнського суспільства, ще живі спогади про боротьбу ОУН-УПА ставали одним із джерел формування опозиційних настроїв і для уродженців Сумщини.

Якщо ж говорити про якусь політичну ідеологію українського дисидентського руху, то тут виразно проступають дві тенденції: 1) націонал-комунізм, що вперше був чітко зафіксований уже в праці того ж І. Дзюби *“Інтернаціоналізм чи русифікація?”*; 2) оунівсько-донцовська традиція інтегрального націоналізму, виникнення якої пов'язують із самвидавськими статтями Валентина Мороза [47]. Що стосується уродженців Сумщини, то тут націонал-комуністична лінія проглядається в кількох роботах студента філологічного факультету Львівського університету (родом із селища Улянівка Білопільського району) Григорія Хвостенка. В організованому ним разом із Зоряном Попадюком позацензурному журналі *“Поступ”* (1973) уміщена стаття *“Наші засади”*, підписана псевдонімом М.Сьогодні, під яким виступав Г. Хвостенко. У цій статті він, наприклад, пише, що *“маючи на оці виділення України в Самостійну державу, ми не намагаємося її протиставити соціалістичній системі...”*, бо *“ми дамо користі соціалістичній системі набагато більше шляхом своєї державності, аніж шляхом своєї нівеляції (через асимілювання)”* [48]. Отже, побудову української держави він вбачає можливим у межах соціалістичної системи.

Характерною для доби *“пізнього застою”* (1984 р.) щодо розуміння рівня ідеологічного контролю над свідомістю викладачів вищої школи в національній сфері була справа комуніста Анатолія Андрійчука (1936-1996), завідувача кафедри іноземних мов Глухівського педагогічного інституту ім. С. Сергєєва-Ценського. Сумніви в його ідеологічній *“чистоті”* внесло спілкування в побуті українською мовою і намагання відстоювати право на її функціонування в межах педінституту. Додали

фактів сексотам і кілька необережних висловлювань у розмовах із колегами. Потім - донос у КГБ, розгляд питання про “націоналістичні збочення” А. Андрійчука на бюро і зборах партійної організації. Усе обмежалося суворою доганою по партійній лінії із занесенням до облікової картки і звільненням на деякий час із роботи з формулюванням “як такий, що не відповідає займаній посаді”. Результат переслідувань - тяжка хвороба викладача [49]. Справді, у такій важливій ділянці конструювання ідеологічно вивіренних бійців комунізму як вища педагогічна освіта найменших відхилень від генеральної лінії партії бути не могло.

Інакодумство підпадало під 54 статтю Кримінального кодексу України, прийнятого в 1927 р. А після прийняття нового Кримінального кодексу в 1960 р. - під статтю 62 (антирадянська пропаганда й агітація). Строк покарання за цією статтею визначався від шести місяців до семи років, а також заслання від двох до п'яти років. У 1966 р. Кодекс доповнено трохим'якшою статтею - 187-1: поширення завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський державний і суспільний устрій. Покарання за цією статтею - позбавлення волі до трьох років, або виправні роботи до року, або штраф до 100 карбованців. За нашими підрахунками, на Сумщині протягом 1956-1985 рр. за цими статтями засуджено (без урахування релігійного дисидентства) до 20 осіб [50].

Як не дивно, найбільші політичні репресії післясталінської доби припадають на 1957-1958 рр., тобто на першу “п'ятирічку” правління “ліберала” М.Хрущова. Причинами такої активності були колізії, пов'язані з викриттям культу особи Сталіна на XX з'їзді КПСС і усунення з керівництва країною просталінської групи В. Молотова, Л. Кагановича, Г. Маленкова і “примкнувшого к ним Шепилова” в 1957 р. та антикомуністичним повстанням в Угорщині 1956 р. Яскравим прикладом реалізації цієї тенденції на нашому місцевому рівні може слугувати справа Надії Хоменко, вчительки Капустинської середньої школи тодішнього Синівського району [51]. За вияв “народного сталінізму” (тобто за питання чому з вищих ешелонів керівництва країною вивели Маленкова), за анонімні листи, за знайдені в неї антирадянські листівки чеською мовою та й просто за “розмови” у 1957 р. її засуджено до трьох років ув'язнення. Потім, як і з абсолютною більшістю засуджених у ці роки, вирок суду щодо Надії Хоменко був скасований і справа закрита за відсутністю складу злочину.

Для незгодних із політикою Компартії існували й інші варіанти покарань. Зокрема, щоб не збільшувати кількість засуджених інтелігентів за “політичними” статтями, їм давали кримінальні. Показовий випадок із поетом Анатолієм Семенютою, який разом із іншими сумськими “шістдесятниками” - Г. Петровим, В. Баранкіним, М. Даньком - збиралися для вільнолюбних розмов у квартирі журналіста Юрія Царика. У результаті в 1966 р. А. Семенюту позбавили волі на вісім місяців за статтею 210 КК УРСР про звідництво. Ю. Царик за свої думки і “довгий язик” за цією ж статтею поплатився роком виправних робіт у колонії загального режиму, що знаходилась у селі Перехрестівка неподалік Ромен.

Інший специфічний вид покарання - примусове утримання інакодумця у психіатричній лікарні. Влада широко це застосовувала, виходячи з того, що у зв'язку з ідеєю про відсутність у Советському Союзі ґрунту для соціальних

протиріч основну масу засуджених за “політичними” статтями вигідно було подавати як психічно ненормальних. Один із найрозповсюженіших “діагнозів” - “невизначна шизофренія”, під яку можна підвести будь-кого, оскільки у людини протягом протікання хвороби зберігається зовнішньо правильна поведінка і здатність до соціальної адаптації. Для інакодумців із Сумщини психіатрична експертиза в основному проводилась у Харківському психоневрологічному інституті. У 60-ті - на поч. 80-х років на психіатричну експертизу та примусове лікування згідно з рішенням суду направлені наші земляки: В. Калиниченко [52], І. Кащенко [53], Дяченко [54], В. Манівський [55], Ф. Григоров, М. Сизоненко [56], М. Онацький [57]. Під час слідства в Охтирській психіатричній лікарні утримувався Г. Фельдман.

Приблизно з середини 60-х років, тобто часів завершення хрущовської доби “ліберального комунізму”, масові судові переслідування за інакодумство спадають і панівного значення в діях органів держбезпеки набуває практика профілакування (офіційного попередження). Особу, зауважену в якійсь антидержавній діяльності, викликали до органів КГБ для “педагогічної” розмови, наприкінці якої брали підписку про отримання нею попередження. Така практика “м’якого тиску” була досить дієвим засобом боротьби з потенційними опозиціонерами советському режиму. Людину не саджали до в’язниці, а шляхом залякування домагалися від неї лояльного ставлення до влади та формального примирення з режимом.

У профілакуванні “антисоветчиків” із досить чисельного навколосидентського культурного прошарку поряд із органами державної безпеки (і за їх вказівками) брали також участь партійні, комсомольські організації, збори трудових колективів. Така практика дозволяла і залякати інтелектуалів, і дискредитувати опозицію в очах простих людей. Точних цифр ми не маємо, але в Сумській області за період із кінця 50-х і до середини 80-х років профілаковано сотні й сотні “потенційних дисидентів”. Про те, що за інакодумство вже не судять, а лише проводять профілактичні бесіди, знала й студентка Сумського педінституту Тамара Шамрай. Тому в 1968 р. сказала своїй подрузі (яка виявилась агентом КГБ): “я немного напугана, но наше КГБ действует воспитательными методами, так что нужно быть просто более осмотрительными...” [58].

Щоб завдати нищівного удару по формуванню національної свідомості, заглушити її ріст, усувались із відповідальних посад і звільнялись із роботи національно свідомі та авторитетні викладачі, журналісти, керівники різних рівнів. Така доля, наприклад, спіткала завідувача кафедри української літератури Сумського державного педагогічного інституту ім. А.С. Макаренка Юрія Ступака. Щоб не дати можливості захистити уже готову докторську дисертацію і стати професором, Юрія Петровича відправили на пенсію, а на його місце призначили відданих комуністичному режимові Федора Ялового, а згодом Ольгу Манченко.

Не було допущено до роботи на кафедрі української літератури і поета Володимира Загулівітра. Поширеними способами нищення будь-яких проявів національної свідомості і залякування населення стали переслідування, цькування та знущання над сім’ями, родичами, друзями, знайомими інакодумців, різного роду сплановані КГБ стеження та провокації.

Після початку горбачовської “перестройки” в 1987 р. дисидентів, які перебували в таборах і в’язницях, починають звільняти. Для цього політичному в’язню достатньо було написати у Верховну Раду СРСР прохання про помилування. Але це означало, що такий в’язень сумління визнавав себе винним. Більшість в’язнів такі прохання написали й були звільнені. Серед них і дисидент з міста Конотоп Григорій Фельдман. Меншість відмовилась і наступного року їх звільнили без будь-яких умов. Так, відмовився написати заяву відомий український дисидент, уродженець того ж Конотопа Петро Рубан.

Перебудовчі процеси легалізували дисидентські лозунги гласності, прав людини, багатопартійності, відкритості суспільства і, зрештою, побудови своєї незалежної Української держави. Настала нова (й остання) епоха в існуванні Советського Союзу. Рівень ідей перейшов у практичну площину їх реалізації. Наприкінці 80-х років на Сумщині виникає кілька неформальних організацій. Одна з перших - мистецько-краєзнавче товариство “Спадщина”, яке на чолі з Олексієм Шевченком активізувало свою діяльність з початку 1987 р. Ці часто опозиційні Компартії групи за метою й засобами їх функціонування були вже іншими, ніж дисиденти. Вони претендували на політичну владу, намагаючись всіма силами відібрати її в ослабленої Комуністичної партії. Тому перші ролі в керівництві таких опозиційних груп (“Союз содействия перестройке”, “Меморіал”, “Рух”) відігравали не романтично налаштовані національні ідеологи чи літератори, а люди з прагматичною жагою влади, політичної діяльності.

Комуністична партія спочатку неформальні організації намагалася поставити під свій контроль і навіть інспірувала виникнення деяких із них. Ті ж організації, що критикували Компартію чи не йшли на співробітництво, оголошувались екстремістськими. У Сумах протягом 1988-1989 рр. до числа екстремістських за “вироком” функціонерів обкому партії потрапили “Союз содействия перестройке”, “Народний Рух України за перебудову”, члени “антиперебудовної” групи Леоніда Коваленка, тобто клубу “Ініціатива” з Шостки, товариство “Меморіал” та філософський ідеалістичний клуб “Мысль”. Конфронтація між “неслухняними” організаціями та органами советської влади часто набувала досить серйозних форм.

Так, великий резонанс у Сумах на початку жовтня 1989 р. викликало голодування на майдані перед обкомом компартії одного з лідерів “Меморіалу” інженера Володимира Майбороди та робітника Олега Тарасенка [59]. Причиною стала відмова міськвиконкому надати дозвіл на проведення чергового мітингу неформалів, на якому повинні були обговорюватися важливі для сумської громади проблеми.

Таким чином, наявність факту інакодумства протягом усієї післясталінської історії Советського Союзу засвідчує хибність ідеї про можливість побудови ідеологічно гомогенного суспільства на комуністичних принципах. Інакодумство та виникнення руху опору на його основі стало однією з глибинних передумов створення незалежної Української держави. Прояви інакодумства на Сумщині мають деякі особливості, зумовлені їх провінційним статусом. Але одне залишається незаперечним: рух опору советській владі та московсько-

комуністичному режимові на Сумщині був дієвим і широкомасштабним, тривав упродовж усього післясталінського періоду його існування.

1. Наприклад, советський історик Микола Яковлев у своїй пропагандистській книзі “ЦРУ против СССР” стверджував, що інакодумці - це окремі люди, “неуки, лобурі з надмірно розвинутим апломбом і претензіями, які власну неповноцінність поставили у провину суспільству. Люди боягузливі, ледачі й злобні” [Яковлев Н.Н. ЦРУ против СССР. - М.: Правда, 1985. - С. 176]. І далі він пише, що під час “відлиги” “...знайшлися окремі люди, які з ряду причин, зазвичай особистісних, вибрали для себе заняття - вони почали ширити чутки, що ганьблять радянський лад, а зміцнення соціалістичної законності сприйняли як сигнал для всездозволеності та порушення норм життя соціалістичного суспільства. Як би там не було, вони оголосили себе “ідеологічно вільними”. Кожен із них і всі вони разом були ніщо в багатомільйонній товщі радянського народу, коли б не західні спецслужби і масові засоби пропаганди, в першу чергу США” [Яковлев Н.Н. ЦРУ против СССР. - М.: Правда, 1985. - С. 172].

2. Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР. - М.; Вильнюс: Весть, 1992. - 352 с.; Курносков Ю. Инакомыслие в Украине (60-ті - перша половина 80-х років ХХ століття). - К., 1994. - 221 с.; Баран Володимир. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - Львів, 1996. - 448 с.; Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х років // Сторінки історії України ХХ століття: Посібник для вчителя. - К., 1992. - С. 195-235; Зайцев Ю. Дисиденти (Нарис історії української опозиції 1959-1991 рр.)// Молодь України. - 1995. - 21, 23, 24, 28, 30 березня; 4, 6, 11 квітня; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х рр. - К.: Либідь, 1994. - 221 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х - початок 1990-х рр. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. - 720 с.; Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х - 1980-ті рр.). - К.: Рідний край, 2000. - 232 с.; Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр.). - К.: Рідний край, 2000. - 616 с.; Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). - Харків, 2003. - 144 с.; Лісовий В. Дисидентський рух // Енциклопедія сучасної України. - К., 2007; Инакомыслие на Сумщине. Збірник документів та матеріалів (1955-1990) / Упорядники: Артюх В.О., Іванущенко Г.М., Садівничий В.О. - Суми: ВВП “Мрія-1” ТОВ, 2012. - 300 с.

3. Детальніше див.: Ткаченко Борис. Важка стежка до Бога. - Суми: Козацький вал, 2007. - 844 с.

4. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф. Р-3584, оп. 1, спр. 257, арк. 34.

5. ДАСО, ф. П-4, оп. 1, спр. 1710, арк. 31-39.

6. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 425, арк. 44.

7. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-12265, арк. 351.

8. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-11809, т. 1, арк. 346.

9. Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953-1982 гг.: Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР / Сост. В.А. Козлов, О.В. Эдельман, Э.Ю. Завадская; Под ред. В.А. Козлова, С.В. Мироненко. - М.: Материк, 2005. - С. 194.

10. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13613, т. 2, арк. 163.

11. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13395, пак. № 1, арк. 205.

12. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13395, пак. № 1, арк. 288-290.

13. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13410, пак. № 1.

14. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13417, пак. № 1, арк. 186.

15. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-11809, арк. 252.

16. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 403, арк. 18.

17. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13813, т. 3, арк. 15.

18. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 403, арк. 51.

19. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-11899, арк. 5.

20. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-7152, арк. 67-70.

21. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 425, арк. 44.

22. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13616, арк. 8.

23. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 454, арк. 3-4.

24. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-6025, пак. № 1.

25. Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953-1982 гг.: Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР. - С. 173.

26. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 257, арк. 32.

27. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 370, арк. 38.

28. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 403, арк. 17.
 29. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 403, арк. 18.
 30. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 403, арк. 44-45.
 31. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13613, т. 2, арк. 162.
 32. Див.: *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. - К.: Вид-во імені Олени Теліги, 1998. - С.431-432.
 33. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13091, т. 3, арк. 146-153.
 34. ДАСО, ф. П-4, оп. 15, спр. 115, арк. 58-61.
 35. Див.: Реабілітовані історією. Сумська область: У трьох книгах. - Суми: ВВП "Мрія-1" ТОВ, 2005. - Кн. I. - С.101-102.
 36. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960-1990): Документи і матеріали / Упор. *Василь Даниленко*. - К.: Смолоскип, 2013. - С. 515-516.
 37. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 425, арк. 41.
 38. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13091, т. 1-3.
 39. ДАСО, ф. Р-3684, оп. 1, спр. 425, арк. 44.
 40. ДАСО, ф. П-4, оп. 14, спр. 8, арк. 26.
 41. *Балаян Вазген*. Україна - любов моя. - Суми: Козацький вал, 2007. - С. 86.
 42. *Бажан О. Г., Данилюк Ю. З.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті роки ХХ ст.). - К.: Рідний край, 2000. - С. 49.
 43. *Коваль Віталій*. "Ласкаво прошу дозволити мені відбути замість нього ув'язнення..." // Дніпро. - 1991. - № 11-12. - С. 198-201.
 44. Українська інтелігенція під судом КГБ. Матеріали з процесів В.Чорновола, М.Масютка, М.Озерного. - [Мюнхен], 1970. - С. 185-186.
 45. Український вісник. Париж; Балтимор, 1971. - Вип. IV. - С. 37.
 46. Український вісник. Париж; Балтимор, 1971. - Вип. IV. - С. 42-43.
 47. Детальніше див.: *Лисяк-Рудницький І.* Політична думка українських підрадянських дисидентів // Історичні есе: В 2 т. - К.: Основи, 1994. - Т.2. - С.477-488.
 48. Цит. за: *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні. - С. 575.
 49. ДАСО, ф. П-352, оп. 1, спр. 81, арк. 90-95.
 50. У Советському Союзі за даними КГБ в 1957-1985 рр. всього за антирадянську пропаганду і агітацію та за розповсюдження завідомо неправдивих вигадок, що паплюжать радянський державний і суспільний лад було засуджено 8124 людини [детальніше про це див.: Крамола. Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe 1953 - 1982 гг. - С. 20-21].
 51. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-8390.
 52. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 257, арк. 32.
 53. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 316, арк. 15-16.
 54. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 403, арк. 44-45.
 55. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 403, арк. 49.
 56. ДАСО, ф. Р-3584, оп. 1, спр. 454, арк. 4.
 57. Архів УСБУ в Сумській області, спр. П-13091, т. 3, арк. 151.
 58. ДАСО, ф. П-4, оп. 15, спр. 115, арк. 61.
 59. Детальніше див.: Ленінська правда. - 1989. - № 192 (6 жовтня). - С. 2.

Артюх Вячеслав ИНАКОМЫСЛИЕ НА СУМЩИНЕ: КОНТУРЫ И ОРИЕНТИРЫ

В статье описано феномены протестных настроений и инакомыслия коммунистическому авторитарному режиму на Сумщине в 1955-1990 годах. Выявлено два уровня инакомыслия - протонародный и диссидентский, а также такие его составляющие как "крамольные разговоры", распространение листовок и надписей, "самиздат", создание подпольных организаций.

Ключевые слова: инакомыслие, диссидентство, Сумщина, преследование.

Artyukh Vyacheslav SUMY REGION (UKRAINE) NONCONFORMITY: OUTLINES AND REFERENCE

Points Sumy region (Ukraine) protest public moods phenomena and nonconformity during the communist authoritarian regime in 1955-1990 are described in the article. Folksy and dissident aspects of Fronde were educed, as is the case, its constituents: "seditious conversations", postals and inscriptions distributions, "samizdat" (underground press), creation of underground organizations.

Key words: nonconformity, disidents, Sumy's region, harassment.